

izgubljanje ljudi in ki bi dejansko olajševal fašistična raznarodovalna prizadevanja.

Naslednje obdobje, ki je v Sardočevih spominih zelo temeljito prikazano, je čas 2. tržaškega procesa, na katerem je bil kot predstavnik skupine nacionalistov (po fašistični razdelitvi obtožencev v skupine nacionalistov, teroristov in komunistov) obsojen na smrt in kasneje pomiloščen na dosmrtno ječo. Zelo plastičen je tudi prikaz Sardočevega zaporniškega življenja na otoku Santo Stefano v Gaetskem zalivu pred Neapljem, kjer je dočakal padec fašizma, kapitulacijo Italije in prihod Američanov.

Zadnje obdobje II. svetovne vojne je bilo za Sardoča v znaku popotovanja, najprej na Sicilijo, kjer je prišel v stik s predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja, nato v Alžir, kjer je odklonil, da bi se pridružil londonski begunski vladi, v Rim in po koncu vojne nazaj v Trst, oziroma Gorico. Po umiku jugoslovanske vojske iz Trsta je po lastnih besedah, s katerimi zaključuje svoje spomine, ostal ob strani nadaljnjega političnega dogajanja.

Ko prebiramo Sardočeve spomine, moramo pač imeti pred očmi znane dobre in slabe strani te vrste zgodovinskih virov. Kot drugi, imajo tudi Sardočevi spomini svojo osebno noto, človeški spomin pa svoje naravne meje. Zlasti dragoceni so podatki v Tigrovi sledi, ki se dotikajo prav delovanja narodno-revolucionarne organizacije, za katero je razumljivo ostalo zelo malo drugačnih virov. Zelo zanimiv in kajpak osebno obarvan je Sardočev pogled na drugi tržaški proces, na obdobje konfinacije in zavora, na njegovo »odisejado« po kapitulaciji Italije. Povsod, zlasti mogoče prav v zadnjem delu, si bralec Sardočevih spominov lahko zastavi kako vprašanje na katerega pa mu avtor ne odgovarja. Pogosto je to namesto njega naredila v zelo skrbnih opombah (z nekaterimi manjšimi napakami in pomanjkljivostmi) urednica Lida Turk, zlasti ko gre za pojasnila k osebam, ki jih Sardoč omenja.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim in nedorečenostim so Sardočevi spomini pomembno dopolnilo k spoznavanju preteklosti primorskih Slovencev v času od konca Avstro-Ogrske do propada nacistične Nemčije.

Andrej Vovko

Veselin Djuretić: *Vlada na bespuću*. Institut za savremenu istoriju — »Narodna knjiga«, Beograd 1982, 314 strani.

Knjiga ima podnaslov »Internacionalizacija jugoslovanskih protislovij na političnem prizorišču 2. svetovne vojne«, njeni recenzenti pa so bili Vladimir Dedijer, Vlado Strugar in Nikola Živković. V SR Srbiji je po izidu doživela velik odmev, napovedana pa je bila tudi že druga izdaja. Za povprečna zgodovinsko-pisna merila avtor v tem delu na zares izviren način predstavlja, to je opisuje, ocenjuje in analizira usodo jugoslovanske kraljevske vlade, začevši od udara generala Simovića 27. marca 1941 ter formiranja njegove vlade, pa vse do ustanovitve Šubišičeve vlade junija 1944, za katero pa pisec ugotavlja, da je ta vlada predstavljala kraljevsko vlado le še formalno. Kmalu je prenehala biti emigrantska, bila je prehodna vlada, ki je odigrala svojo vlogo predvsem v od-

pravljanju ostankov dotedanjega kraljevskega političnega centra ter vseh njegovih konkretnih transmisij.

Pripoved knjige lahko razdelimo v nekaj vsebinskih sklopov, pri čemer ni nujno, da se držimo sicer dokaj logičnega avtorjevega kazala. Najprej nam predstavlja dramatičen umik kraljevske vlade iz Jugoslavije ob aprilski katastrofi, peripetije na njeni poti v London in s tem v zvezi, fizično in siceršnje prehajanje, ali bolje rečeno, zatekanje v varstvo britanske vlade, kar je vse do konca njenega obstoja predstavljalo dejstvo in kontekst najbolj usodnega pomena. Drugo poglavje knjige s sicer zapletenim naslovom je v celoti še najbolj faktografsko, opisno, prikazuje pa nam različne organizacijske in politične napore vlade, npr. zbiranje prostovoljcev za svojo miniaturno vojsko na Bližnjem vzhodu. Tu omenimo tudi razmeroma važno vlogo Slovencev, sicer tedaj še bolj v pasivnem smislu, namreč primorskih Slovencev, nekdanjih italijanskih vojakov, s katerimi je imela vlada velike načrte, toda končno je uspela rekrutirati le nekaj sto le-teh, pa še te, kot vemo, večinoma le začasno. V ta kompleks spada tudi moledovanje pri vladah Velike Britanije in ZDA za moderno oborožitev, za šolanje pilotov ipd. Tudi znana kairska afera spada semkaj, ki pa je hkrati že tudi simbolizirala splošno moralno stanje vlade v tujini.

Važnejše se zdi delovanje vlade in njenih emisarjev v pogledu informacijske in propagandne dejavnosti, v pogledu bodočih jugoslovanskih meja, posebej nasproti Italiji in Avstriji, v pogledu sodelovanja v raznih zavezniških organizacijah za obnovo Evrope, tudi glede kaznovanja vojnih zločincev. Ob vsem tem je avtor dobro pokazal popolno odvisnost te vlade predvsem od britanskih pokroviteljev, različnih britanskih uradnikov in diplomatov, pa čeprav je vlada v prvem obdobju igrala vlogo svojevrstnega posrednika med domačim, jugoslovanskim ter zahodnim protifašističnim političnim prizoriščem. To je seveda držalo, če tako rečemo, v obdobju mednarodne legitimnosti Draže Mihailovića. Od tega gre ločiti vlogo Sovjetske zveze, saj je pri njej vidna dvojna igra, seveda v škodo kraljevski vladi, tej igri pa avtor posveča tudi nekaj neprizanesljivih misli.

Najbolj originalno se zdi tretje poglavje knjige, ki nam predstavlja jugoslovanske kraljevske probleme v kombinacijah z različnimi federacijami in konfederacijami, ki so v glavnem nastajale v znaku strahu pred sovjetskim boljševizmom, z britanskega vidika pa tudi strahu pred panslavizmom. O tej problematiki se je sicer že nekaj pisalo, vendar je videti, da je Djuretičev prikaz do sedaj najbolj popoln. Gre za različne kombinacije, ki so se rojevale v krogih srednjeevropskih in balkanskih vlad, tako uradnih kot neuradnih, nadalje v krogih britanske in tudi ameriške vlade, da ne omenjamo raznih britanskih ekspertov, Otona Habsburškega ter emigrantskih organizacij v ZDA. Načrti so se gibali v razponu od, recimo, samostojne Slovenije pa vse do t. i. Medmorja, konfederacije, ki bi združevala vse narode med nemškim in ruskim prostorom, med Baltikom in Jadranom, in ki je bila pod izrazitim poljskim vplivom »aktualna« tudi še po vojni, v letih začetnih blokovskih nasprotij. V tem razponu so seveda zanimive različne kombinacije, za nas predvsem tiste v zvezi s Slovenijo in Jugoslavijo. Videti je, da je t. i. Balkanska federacija imela še največ privržencev, vsaj malokdo je bil odločno proti njej. »Na poti« do te federacije je prišlo, kot pravi avtor, že do »jugoslovansko-grške kabinetne unije«, pri čemer pa sta obe strani pri nadaljnjih načrtih s sumničanjem gledali na Bolga-

rijo. Sovjetska zveza je proti takim načrtom prešla v protiofenzivo, zavedajoč se protikomunističnega naboja v njih. V tem pogledu je pač razredna logika begunskih vlad delovala brezhibno, kar avtor večkrat poudarja in celo poimenuje kot »razredno samozavest«.

Prav v tem razredno-političnem smislu pisec pogosto naglaša, da je bila jugoslovanska kraljevska vlada dosti bližja realnosti kot pa britanska vlada. S tem v zvezi včasih precej ironično ali celo arogantno kritizira britansko ravnanje, češ da so po eni strani izkazali popolno nepoznavanje balkanske stvarnosti, po drugi pa, da tako rekoč niso storili svoje razredne dolžnosti, saj so v nasprotju s tem odpisali Mihailoviča itd. Avtor ne pojasnjuje, zakaj je niso storili, čeprav na drugih mestih posredno poudarja načelo t. i. »borbene solidarnosti« nasproti nacizmu, argument, s katerim naj bi SZ prešla v politično protiofenzivo ter s tem prepričevala tako Britanijo kot ZDA. Vprašanje je seveda, ali je res SZ prepričevala zaveznike o tem, ali pa so tudi sami znali računati. Vsekakor pisec večkrat poudarja britansko naivnost, sovjetsko pretkanost, taktiziranje z ukinitvijo Kominterne, sovjetsko dvojno igro do Mihaïloviča in kraljevske vlade, obotavljanje s pošiljanjem misij k partizanom ipd. Toda, ugotavlja avtor, zadnji kraljevski premier Božidar Purić je kljub vsemu veroval v razredni instinkt svojih pokroviteljev.

Vsekakor je res, da ostaja problem SZ, Kominterne in sovjetske taktike in strategije med 2. svetovno vojno še precej nerazjasnjen, res pa je tudi, da se avtor ni dosti trudil, da bi to razčistil, saj verjetno ni imel virov. Poglavitno pozornost je tako namenil kraljevski vladi ter njenemu anglosaškemu okolju, zanemaril pa je recimo vlogo kraljevskega poslanstva v SZ ter predvsem dogajanje v sami domovini. To pomanjkljivost opravičuje s tem, da je izhajal predvsem od ideje revolucije kot vodilne ideje, kar naj bi zadostovalo za samoumevno razumevanje celotnega dogajanja v Jugoslaviji. Pri tem poudarja, da se je zato izogibal raznih enostranskih izrazov »partijnosti« v zgodovinopisju in jim je dajal smisel prehodnih pojavov, ki da nujno spremljajo vsako razredno propagando. To se nam zdi pomembno opozorilo, žal pa avtor tega ni nekoliko natančneje razdelal in tako lahko prihaja do različnih ali napačnih interpretacij. Nadalje poudarja, da si je kot zgodovinar privzel vlogo sodnika nad procesom, v katerem niso delovali ljudje prek oborožene borbe, temveč kot posredniki med njo in zahodnimi političnimi centri, to posredništvo pa so izvajali v obliki manipulacije.

Teh nekaj smiselnih navedb avtorjevih stališč v knjigi ali ob njej nam pokaže, da je skušal ob konkretnem navajanju t. i. zgodovinskih dejstev o njih tudi teoretično razglablјati, jih razlagati, interpretirati, pri čemer so te interpretacije včasih zgoraj imenovana dejstva kar zadušile in preglasile, tako da ima bralec težave, ko želi slediti osnovni pripovedni niti. Branje je težko, nabito s teorijo in tudi sociološkimi interpretacijami in zahteva včasih ponovno branje, predvsem pa popolno poznavanje same faktografije, ki je že sama po sebi dovolj zapletena. Za naš občutek pa dela še ni mogoče razglasiti za pravo sintezo o naslovnem problemu, kljub silovitemu avtorjevemu hotenju v tej smeri.

Ob vsem tem je pisec hotel, kot se sam izraža, preseči določeno uravnilovko glede narodnoosvobodilnega gibanja, ki je vse zravnala na dva pola zgodovinske dialektike — na revolucijo in protirevolucijo, na dva enostransko vzeta moralna antipoda — na patriotizem in izdajo. Pri tem priznava razredna obe-

ležja obeh pojavov, a pravi, da je univerzalno moralno težo le imel odnos do lastnega naroda in okolja. Toda, nadaljuje, univerzalna je bila zmeraj tudi pravica ljudi do prilagajanja v težkih situacijah, pravica na moralni relativizem v mejnih eksistencialnih pogojih. Pri tem kritizira novo dobo t. i. ideologizacije, ki poudarja predvsem kriterije s partijsko-politično moralno, pogosto zapostavljajoč naravne zakone človeškega obnašanja.

Ne glede na to, da se z zgoraj navedenim v marsičem lahko načelno strinjamo, pa je vsekakor jasno, da za zgodovinopisje preostaja še veliko dela, tudi monografskega značaja. Kriteriji in momenti, ki jih navaja avtor, bodo vsekakor igrali vlogo tudi pri izrekanju zgodovinske »sodbe«. Očitno pa je hotel avtor prav na primeru jugoslovanske kraljevske vlade pokazati tak primer relativiziranja oziroma odpravljanja omenjene uravnilovke, pri čemer pa se je bolj kot ob primeru revolucija — protirevolucija ustavil ob problemu srbsko-hrvatskih odnosov, ki so že sami, taki kot so bili, ocenjevanje jugoslovanske situacije še bolj relativizirali.

Skoraj celotno četrto poglavje, ki sicer obsega domala polovico teksta, in ima naslov »Internacionalizacija jugoslovanskih mednacionalnih nasprotij«, govori v bistvu o dogajanju v sami vladi oziroma o ukvarjanju vlade s samo seboj. Tu je prišel do izraza naslov knjige, kajti brezpotje se je v vsej svoji jasnosti pokazalo ob stalnih in hudih srbsko-hrvatskih nasprotjih. Ta so se manifestirala med drugim v razpravah o tem, kdo je krivec za razpad Jugoslavije, kdo so krivci za pokole Srbov v NDH, namreč ali le redki ustaši ali pa kar ves hrvatski narod. Razprave pa so šle še dalje, recimo, ali ima Jugoslavija sploh še kak smisel, kako razmejiti Srbe in Hrvate itd. Pri tem je dal avtor precej prostora jugoslovanskemu izseljenstvu v ZDA, ki je v začetku očitno igralo vlogo nekakšnega nadomestnega naroda kraljevske vlade, a je vladi tudi kmalu ušlo izpod sicer tudi prej navidezne kontrole, v levo, kjer je igrala pomembno vlogo republikanska usmeritev dela izseljencev še iz časa 1. svetovne vojne.

V svojem prizadevanju za odpravo t. i. nacionalne uravnilovke je šel avtor precej daleč. Po lastnih besedah se je izogibal uporabi udomačenih izrazov, kot so hegemonizem, velikosrbstvo, kolaboracionizem itd., ki naj bi bili le sredstva netočnega prikazovanja jugoslovanskih razmer in procesov v njih. Za pojem velikosrbske hegemonije pravi, da je bil v preteklosti razvit do obsesije, da predstavlja kliše iz kominternske propagandne empirije in da še zdaj določa način našega razmišljanja.

Očitno je zdaj avtor skušal to obsesijo v knjigi kar hitro odpraviti. Najprej kritizira domnevno britansko vzpostavljanje »ravnotežja zla« med Pavelićem in Nedićem, izrablja pokole Srbov v NDH za obtoževanje Hrvatov v vladi, seveda prek ust srbskih politikov in z obilnim citiranjem srbskih nacionalistov v in zunaj vlade. Nadalje zahteva poznavanje zgodovinskega ozadja velikosrbstva, ne zahteva pa enakega za hrvatski nacionalizem, govori o »spretnih in zapletenih manevrih ameriške HSS«, posredno zmanjšuje pomen Mihailovičevega kolaboracionizma, hrvatsko, npr. Šubišićevo jugoslovanstvo razglaša za kalkulantsvo, posredno opravičuje četniško pasivnost do okupatorja, hrvatskim ministrom očita, česa niso storili, srbskim pa ne, toži nad neenotnostjo srbskega naroda, Seaton-Watson naj bi bil antisrbski, tak pa naj bi bil tudi R. Bićanić, ker je zahteval priznanje črnogorske in makedonske individualnosti itd. Seveda vsega tega avtor ne podaja kot svoje mnenje, toda po načinu predstavitve, po-

gostnosti določenih trditev, tendenčnosti na različnih ravneh, dobi bralec zelo močan vtis, da se avtor strinja s takimi stališči in postopki. Tu se ni moč spuščati v domneve, zakaj je avtor, ki sicer skozi ves tekst izkazuje izredno inteligenco, pristal na teh stališčih. Vsekakor ostaja vtis, da je velikosrbstvo izganjal s klinom, se pravi z določeno dozo svojega velikosrbsstva.

V okviru problematike emigrantske kraljevske vlade je seveda zanimivo pogledati tudi, kako je v knjigi predstavljena dejavnost slovenskega faktorja, se pravi slovenskih ministrov, kroga slovenskih meščanskih politikov ob vladi ter končno vseh Slovencev, ki so hote ali pa zaradi razmer med vojno prihajali v stik s kraljevsko vlado. Reči je treba, da so bili za avtorja Slovenci marginalen problem, mogoče prav zaradi svoje »neproblematičnosti«¹ v kontekstu srbsko-hrvatskega spora, s katerim je predvsem okupiran. Seveda je bila teža slovenskega faktorja relativno majhna, a tudi ta ni ustrezno predstavljena. Nekajkrat se omenja Miha Krek kot tisti, ki je poskušal igrati pomirjevalno vlogo v omenjenem sporu, omenja se Franc Snoj v misiji v ZDA, še največ pozornosti pa je namenjeno Slovincem ob obravnavi problema bodočih meja z Italijo in Avstrijo. Na področju obveščanja zavezniške javnosti o primorskih in koroških Slovincih so dejansko slovenski meščanski politiki v emigraciji opravili koristno delo.

Boris Mlakar

Buchenwald: zbornik, Založba Borec, Ljubljana 1983, 430 str.

Zadnja leta izhaja precej knjižnih izdaj s taboriščno tematiko, predvsem zborniki posameznih taborišč. Ti so dosegli relativno visoko in ustaljeno obliko: uvodne študije o taborišču in Jugoslovanih v njem, spominski prispevki, ki ilustrirajo razmere in življenje v taborišču, slikovno gradivo in pregledni zemljevidi. To na eni strani kaže na povečano zanimanje za tovrstno literaturo, na drugi strani pa na načrtno pripravljane in zalaganje teh del, v čemer izstopata Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri republiškem odboru ZZB NOV Slovenije in Založba Borec.

Pričujoči zbornik o nemškem koncentracijskem taborišču Buchenwald je pripravil uredniški odbor Janez Alič, Milan Filipčič, Lojze Krakar, Stanislav Mahkota, Janez Ranzinger in Rudi Supek, vsi so bili interniranci v tem taborišču. Kot izvemo iz spremne besede, je misel na zbornik oživel v zadnjem desetletju; zaradi tridesetletne distance pa je bilo zbiranje gradiva otežkočeno.

Uvodno študijo o ustanovitvi, razvoju in koncu koncentracijskega taborišča Buchenwald je prispeval Stanislav Mahkota. Poglejmo v kratkih črtah ta razvoj. Taborišče na Ettersbergu nad Weimarjem so nacisti postavili leta 1937, da bi razbremenili taborišča v srednji Nemčiji. V začetku je bilo taborišče majhno, graditi in širiti so ga morali jetniki sami. Po razširitvi je bilo v taborišču običajno okoli 20 000 jetnikov, v vseh letih obstoja pa je šlo skozi taborišče okoli 250 000 jetnikov, od tega je bilo nad 50 000 ubitih ali umrlih. Po letu 1942, ko se je delno spremenil odnos do političnih jetnikov, zaprtih v koncentracijskih taboriščih, je taborišče dobilo okoli 66 podružnic ob industrijskih obratih, raztresenih od Porenja do Berlina. Med njimi je bila tudi zloglasna Dora, podze-